

DECEMBERI JELES NAPJAINK

A MIKULÁS ÉS A KARÁCSONYI ÜNNEPKÖR BUDAPESTEN AZ EZREDFORDULÓN¹

A XIII. kerület helytörténeti gyűjteményében rendezett karácsonyi kiállítás kapcsán szembesültem azzal a ténnyel, hogy a mai nagyváros hagyományai és szokásai (ha lehet ezeket a néprajzból ismert kifejezéseket használni) legalább olyan sokszínűek és gazdagok, mint a hajdani falusi népszokások, csak másfélék. Ilyen tág értelmezésben a hagyomány tulajdonképpen nem más, mint a kultúra keletkezésének, átvitelének és működésének mechanizmusa, amely minden társadalomtípus szükségszerű velejárója. A hagyomány legfontosabb stabilizáló elemei a sztereotípiák, illetve azok rendszere, amelynek történelmileg kialakult típusai, ezek változása és egyes elemeik terjedési mechanizmusa kultúránként különböző lehet.²

A klasszikus néprajztudomány által tanulmányozott hagyományos, zárt faluközösségekben az egész településre jellemző egységes szokás- és normarendszer alakulhatott ki, amely évszázadokon át jól működhetett. A nagyvárosok lakossága egymáshoz csak lazán kapcsolódó kisközösségek tagjaiként éli életét. Ráadásul egy adott személy egyszerre több, egymástól eltérő hagyományokkal, szokás- és normarendszerrel rendelkező csoportosulás (közösség)³ tagja is lehet.⁴ Ahogyan például Burke is találóan jegyzi meg a populáris kultúra nagy korszakairól írva a mai viszonyokkal kapcsolatban: „megsokasodtak a szubkultúrák: mindnyájan tagjai vagyunk valamiféle kulturális kisebbségnek, talán nem is egynek” (BURKE, 1984, 371.). Dundes szerint mindenkit „nép”-nek (folk) tekinthetünk, aki bármilyen vonatkozásban egy csoport tagja, a csoportnak pedig mindig van saját tradíciója.⁵ Ebből következően a mai nagyvárosban is találkozhatunk folklór jellegű jelenségekkel (szokásokkal és szöveges folklórral is), amelyek az etnográfia és folklorisztika módszereivel jól leírhatók és elemezhetők.⁶

¹ A tanulmány az 1990-es években végzett gyűjtések alapján 2000-ben készült el kézirat formájában. A téma összefoglalása elhangzott a SIEF 2001-ben Budapesten rendezett 7. kongresszusán.

² Részletesebben erről lásd CSISZTOV, (1984, 374–381.) gondolatait a „hagyomány” fogalmának értelmezéséről Markarjan kultúraelméletének nyomán.

³ A „közösség” kifejezést itt laza értelemben használom: minden rendű és rangú csoportot ebbe a kategóriába sorolok, amelyben bármiféle egymáshoztartozás-tudat működik.

⁴ Vö. továbbá RITHMAN-AUGUŠTIN, (1984, 467.) DOUGLAS, (1966) nyomán tett megállapításával.

⁵ DUNDES-t (1978) idézi VOIGT (1999, 206.). Ennek megfelelően a mai folklór fogalmát tágan, társadalmi határok nélkül értelmezhetjük, ide sorolva minden szóbeli, informális és improvizált közösségi cselekvést.

⁶ Eltekintve itt a részletes szakirodalmi áttekintéstől hadd említsem épp VOIGT Vilmos (1999, 201–210.) nemrég megjelent tanulmányát, amelyben a mai folklór fogalmát járja körül, illetve az ezzel kapcsolatos eddigi főbb kutatási eredményeket foglalja össze.

Az évkör a mai városban is éppoly jellegzetesen és jól észlelhetően tagolódik, mint a hagyományos paraszti közösségekben, csak attól némiképp eltérően. A paraszti évkör ritmusát alapvetően az évszakok váltakozása és az ezzel szoros összefüggést mutató gazdasági és egyházi év ritmusa adja, tehát a természetközelség mindenképpen jellemző rá. Az életének túlnyomó részét mesterséges környezetben töltő mai városi ember számára a természet apró rezdüléseit a mindenhol jelenlevő, mesterséges és egyre harsányabb jelek, információk, ingerek özöne szorítja háttérbe. Az évkör beosztását – amelyet elsősorban az iskolai tanítás és szünidő, a munkahelyek munkarendje és a törvény által szabályozott hivatalos ünnepek időpontjai határoznak meg (s ezek nem mindig vannak tekintettel az évezredek során kialakult természettel összefüggő ünnepekre) – napjainkban könnyen nyomunkkövethetjük ezeknek a külsőségeknek az alapján. Nagyon fontos lenne, hogy a folklorisztika a saját jól bevált módszereivel feltárja, leírja és elemezze ezt a mai évkört a hozzá tartozó „szokásokkal” együtt.

A *karácsony-ünnep magyarországi néprajzi kutatása* mindezekig kevés figyelmet szentelt a jelenkori és a városi szokások feltárásának, kivéve Pócs Éva és Bihari Anna önkéntes gyűjtők számára 1980-ban szerkesztett kérdőívét a falusi karácsony jelenének vizsgálatára, valamint az ennek nyomán a városi, budapesti adatok gyűjtéséhez készült egyszerűbb, kitölthető típusú kérdőívet. Ez utóbbi – kizárólag családi szokásokra vonatkozó – kérdőívre 1982–83-ban 17 válasz gyűlt össze – elsősorban a környezetükben dolgozó alkalmazott, értelmiségi munkatársaktól. 1984–85-ben a Néprajzi Múzeum kutatásának keretében Szacsvay Éva vezetésével, Halasy Márta közreműködésével Mezőkövesden és Tinnyén végeztek kérdezőbiztosok bevonásával nagyszabású kérdőíves gyűjtést, azonban a kérdőívek teljes feldolgozására pénz híján azóta sem került sor. A budapesti és a mezőkövesdi, valamint a tinnyei kérdőívek vázlatos áttekintését és értékelését Szacsvay Éva végezte el és tette közzé (SZACSVAY, 1998, 617–623.), figyelmeztetve a kutatás folytatásának és kiterjesztésének fontosságára.

Az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjteményben hagyományteremtő szándékkal több alkalommal megrendezett karácsonyi kiállítások mellett, hogy a városi karácsonyi szokásokat évről évre a figyelem középpontjába helyezték, a gyűjteményhez kapcsolódó önkéntes gyűjtők hálózatával az adat- és tárgygyűjtés hatékony megszervezésére is lehetőséget teremtettek. A gyűjtőmunka legelején tartva egyik legfontosabb feladatként adódott a városi karácsonykutatás főbb területeinek (s egyúttal feladatainak) felvázolása az eddigi tapasztalatok alapján.

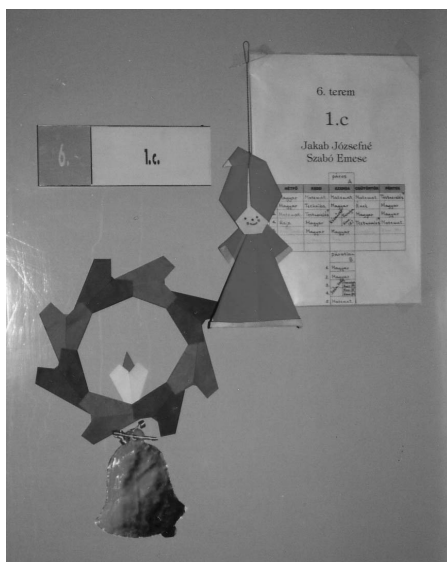
A *karácsonyi ünnepkör a mai városban* is éppolyan jelentős szakasza az évnek, mint a hajdani „hagyományos” falvakban, azonban a többnyire gyorsan változó összetételű kisközösségekben a szokások, hagyományok is folytonosan átalakulnak, illetve új hagyományok keletkeznek és tűnnek el. Ha a korábbi „klasszikus” hagyományok (survival) meglétének szemszögéből vizsgáljuk, ez a gyorsan változó karácsonyi hagyomány- illetve szo-

káskör egyaránt tartalmaz változatlan formában továbbélő, funkcionálisan megváltozott elemeket és új jelenségeket is (vö. VOIGT, 1999, 204., 207.). A kutatás egyik lehetséges célja lehet például ezen elemek azonosítása, arányuk megállapítása a mai városi karácsonyi szokásokban.

Közösségek a városban

A városi közösségeknek több szintjét különböztethetjük meg aszerint, hogy milyen alapon kötődnek hozzájuk a közösség tagjai, illetve, hogy ez a kötődés mennyire erőteljes, mennyire van hatással az egyén életére. Az úgynevezett funkcionális közösségek csoportjába tartoznak a családok, az iskolai, óvodai, munkahelyi közösségek, a szabadidős közösségek, valamint a vallási-ideológiai alapon szerveződő közösségek.

A legalapvetőbb funkcionális közösség a család, de itt többnyire nem a hagyományos nagycsaládra kell gondolnunk (kivéve talán a cigány lakosság egy részét), hanem a házas- vagy élettársakra, illetve a szülőkből és gyerekekből álló nukleáris családokra. Nem hagyhatók ki a számításból ezen a szinten az egyedülállók sem, akik a statisztikák szerint például a XIII. kerületi lakosság mintegy egyötödét alkotják (a háztartások száma szerinti megoszlás alapján). A következő legfontosabb szint a munkahelyi, illetve az iskolás korosztály esetében az iskolai közösségek, amelyek az

1. kép Egy osztályterem ajtódíszje karácsony előtt. Hegedüs Géza Általános Iskola, Budapest, Angyalföld, 1999. Fotó: Juhász Katalin

egyen életében fontossági sorrend szerint a család után általában rögtön a második helyen következnek, hiszen a nap aktív részének legnagyobb hányadát töltik itt. A kutatás szempontjából az is fontos tény, hogy ezekben a közösségekben követik legerőteljesebben az évszakok és az ünnepek változásait. A szabadidős közösségek nagyon sokfélék, de nem fedik le a lakosság olyan nagy hányadát, mint az előbbi típusok. Ugyanakkor nagyon nagy befolyással lehetnek az életstílusra, életfelfogásra, amely gyakran a külsőségekben (öltözködés, hajviselet, viselkedés, lakásberendezés, tartós használati tárgyak – mint például az autó típusa stb.) is jól észlelhetően megmutatkozik, és ugyancsak – az adott szubkultúrára jellemző – sajátos

Halász Edina

A Mikulás segítője a krampusz. Az igazi Mikulás kedves, aranyos és látszik benne, hogy nem öltözött be. A Mikulás az Északi sarkról jön. Nagyon csendesen rakja a szép ajándékokat és aki rossz annak virágcsot. Szerintem a Mikulás szavannal jön. Óriási puttonyával a vállán. Jelen jön. A szakálla fehér.

2. kép Harmadik osztályos kislány leírása az igazi Mikulásról. Hegedűs Géza Általános Iskola, Budapest, Angyalföld, 1999.

3–4. kép Első osztályos kislány iskolában készített ajándékai a szüleinek. Hegedűs Géza Általános Iskola, Budapest, Angyalföld, 1999.

vonásokat alakíthat ki az általunk vizsgált ünnepi szokásokban is. A világnézeti-ideológiai alapon szerveződő közösségek közül a karácsony vonatkozásában elsősorban a keresztény vallási közösségek – gyülekezetek – érdemelnek kiemelt figyelmet, hiszen ezekben általában jól kidolgozott és az ünnep keresztény hagyományain alapuló szokásrendszer él.

A térbeli elhelyezkedés szerint kialakuló – a funkcionális közösségeknél általában lazább kapcsolatrendszerrel jellemezhető – közösségek közé soroljuk egy ház, vagy kisebb utca, egy városnegyed, egy kerület, illetve egy egész város (jelen esetben a főváros) lakóit. Az 1995-ben elvégzett International Social Survey Program (ISSP) keretében a nemzeti identitás vizsgálatához készült adatfelvétel értékelése azt mutatta, hogy a budapestiek a nagy átlagot tekintve a fővároshoz jobban kötődnek, mint a szomszédsághoz és a kerülethez, míg vidéken a szomszédsághoz való tartozás érzése erősebb a településhez való kötődésnél⁷. Épp ez a körülmény az, ami leginkább megkülönbözteti a mai városi (közösségi szerveződés mentén kialakult) társadalmi struktúrát a tradicionális falusi paraszti közösségformáktól, s ez a karácsonyi ünnepkör szokásaiban is tükröződik.

A gyorsan változó szokáselemek forrásai

A mai karácsonyünnep materiális és szellemi síkon is több forrástípusból táplálkozva nyeri el végső megvalósulási formáit. Alapként az adott egyén vagy közösség „saját” hagyománya szolgál. Ez a saját hagyomány közösségenként különbözik, de mindig felfedezhetünk benne általános vonásokat is. Bármilyen közösség „alaphagyományai” a közösség tagjainak „magával hozott” szokásaiból, hagyományából alakulnak ki. Az eddigi tapasztalatokból úgy tűnik, hogy a közösség meghatározó egyéniségének (családban a domináns szülő, iskolában a pedagógus, munkahelyeken a közösségi élet kreatív szervező egyéniségei, gyülekezetben a plébános stb.) magával hozott hagyományai dominálnak. Az így létrejött alaphagyomány folyamatosan változhat és a tapasztalat szerint változik is a „kultúraátvitel indirekt típusú” eszközei⁸ (iskola, rádió, tv, sajtó, könyvek), illetve az üzleti érdekek által befolyásolt, a kereskedelmi kínálat és reklámok által széles tömegek számára egységes formában közvetített minták hatására. A karácsonyi ünnepkör egyes elemeinek felsorolásakor ezeket a rétegeket („alaphagyó-

⁷ ISSP 1995. A vizsgálat alapmegoszlásai. Central Archiv Köln. A fenti identitástudat-típus kialakulásának az okát elsősorban abban kell keresnünk, hogy a budapesti kerületek és kisebb városrészek többségének a lakossága társadalmi összetételét tekintve rendkívül heterogén. Egy tömbházon belül különböző kategóriájú lakásokat találunk, amelyekben egymástól eltérő vagyoni helyzetű, foglalkozású családok élnek, akik egymás között még ha akarnák sem tudnák megtalálni a közös hangot.

⁸ Vö. Csiszrov, (1984, 380–382.) gondolataival a hagyományról és annak átalakulásáról az urbanizálódás időszakában. A szerző itt szembeállítja a kultúraátvitel régebbi direkt típusát (face-to-face) a mai körülményekre jellemzőbb indirekt típussal.

mány” – kereskedelmi, üzleti hatások – és az egyéb indirekt kultúraközvetítők közül a sajtó, tv, rádió hatásai) is figyelembe véve vesszük sorra az ünnep főbb csomópontjait.

Mikulás és karácsony a kereskedelemben

Az ünnepkör kezdetét a kereskedelemben a karácsonyi vásár kezdete jelenti, amely napjainkban már november közepétől, sőt újabban még korábban beindul. Ekkor jelennek meg az üzletekben a karácsonyi kellékek és ajándékok. Néhány héttel advent első vasárnapját megelőzően már kapható az adventi koszorú, az adventi naptárak, a mikulásfigurák, a szaloncukor, a karácsonyi dekorációk, karácsonyfák. Ez utóbbiak „díszes” kivitelben a bevásárlóközpontokban, illetve a márkás „jegyzett” üzletekben (OBI, IKEA, Mchelfeit, TESCO, CORA stb.) vásárolhatók meg, de olcsó utánpótlásuk és esetleg egyéb ötletek a piacokon és kínai üzletekben is beszerezhetők.

A karácsonyi vásár kezdetét az üzletek karácsonyi díszítése és kivilágítása jelzi. Egy-egy évről évre ugyanabban a formában kihelyezett karácsonyi díszkivilágítás, utcai karácsonyfa már szinte „hagyományosan” – de legalábbis jólesően ismerős érzést keltve a környéken lakókban és a nap mint nap arra járókban – jellemzően határozza meg az adott városrész, utca ünnep előtti hangulatát. A XIII. kerületből jó példa erre a Lehel út és a Róbert Károly körút sarkán lévő Domus és Mchelfeit áruház, újabban a Váci úti Duna Plaza és a most megnyílt West End City Center díszkivilágítása. A karácsonyi dekorációban és a sajtóban megjelenő karácsonyi reklámokban az utóbbi években egyre sűrűbben találkozhatunk a Mikulás (Télapó) figurájával.

A vásárlások első nagy hulláma a Mikulás-ajándékok (mikulászsomagok, mikulásfigurák, illetve mikulásábrázolással díszített csomagolású édességek) beszerzését jelenti. A december 6-át követő néhány napos átalakulási időszak után a terep már teljes egészében a karácsonyé. A kereskedelem szempontjából mindenképpen praktikus a Télapófigura nyugati mintára történő egységes „díszítésének” és „menedzselésének” minél jobb kidolgozása és szélesebb körű elterjesztése (a „hagyományos magyar”⁹ Mikulásfigura és szokások rovására), hiszen így a korábbi Mikulásnapi árukészlet egészen karácsonyig a pultokon maradhat. A karácsonyi vásár, amelynek három kiemelt napja a bronz-, ezüst és aranyvasárnap, advent utolsó hetében tetőzik. A legtöbben ekkor szerzik be a karácsonyfát, a rávaló díszekkel és az alákerülő ajándékokkal együtt. Már korábban is beszerezhetők, de legnagyobb mennyiségben ekkor kerülnek az üzletekbe a jellegzetes karácsonyi

⁹ Nagyon messzire vezetne, de mindenképpen szükséges lenne a magyarországi Mikuláshagyomány történetének áttekintése, hiszen ez a hagyomány és maga az ajándékosztó alakja is folyamatos átalakuláson megy keresztül, s ez az átalakulás napjainkban is tart. Ezért kell idézőjelbe tennünk a „hagyományos magyar Mikulás” kifejezést.

élelmiszerfajták: a bejgli, a halak, a pulyka és egyéb szárnyasok, valamint a karácsonyi mézes aprósütemények. Ebben az időszakban a díszkivilágítás mellett már a karácsonyfák és egyéb karácsonyi termékek utcai árusítása is jelentősen megváltoztatja a megszokott városképet. A XIII. kerület több élelmiszerüzlete például ilyenkor az utcán is árusít évről évre ugyanazon a módon felállítva ideiglenes pultjait. A húsboltok mellett élőhal, a pékségek és élelmiszerüzletek mellett szaloncukor, bejgli és egyéb karácsonyi sütemények (mézeskalács, habkarika stb.) árusítása folyik. A Lehel piacon egész sort alkotnak az erre a hétre odaköltöző karácsonyfadísz-árusok. Az aluljárókban, nagyobb BKV végállomásokon, a piacok mellett és köztereken feltűnnek az olcsó szaloncukorakasztót, csillagszórót, lámpafüzért, karácsonyi üdvözlőlapot kínáló alkalmi árusok.¹⁰

A karácsonyi vásárlási láz december 24-én déltájban szinte egyik pillanatról a másikra szűnik meg. Ilyenkor a legtöbb üzlet bezár, az utcai árusok összepakolnak, kivéve a városban viszonylag jelentős számú, elkésett ajándékvásárlókra szakosodott kereskedőket. Van egy olyan réteg is, amely hagyományosan ekkor szerzi be a karácsonyfát, ugyanis ilyenkor az eredeti ár töredékéért, vagy ingyen lehet karácsonyfához jutni, például a Lehel piac környékén.

A kereskedelemben a karácsony utáni kép ugyancsak jellegzetesnek mondható. A karácsonyi dekoráció általában Szilveszter napjáig még fennmarad, de többnyire kiegészül az újévi kellékekkel. Az élelmiszerboltokban a karácsonyi élelmiszereket, édességeket kedvezményes áron próbálják meg értékesíteni, a pultok nagy részét azonban már a szilveszteri mulatság étkei: a malac, virsli, pezsgő stb. foglalják el. Az utcai árusítás karácsony után nem szűnik meg: az alkalmi árusoknál az óévbúcsúztatás hagyományos (szerpentin, konfetti, dudák, sípok, papírkalapok, süvegek, álarcok stb.), vagy éppen aktuálisan divatba jött kellékei (új típusú petárdák, görögtűzek stb.) is beszerezhetők.

Mikulás és karácsony a tömegkommunikációban

A sajtóban, tv-ben, rádióban az ünnepkör időszakában évről évre három hullámban jelennek az ünnepre jellemző közhelytémák. A leghosszabb idő-

¹⁰ Ezek a többségükben cigány árusok szervezett formában dolgoznak egész éven keresztül az említett helyeken és az adott időszaknak megfelelő, jórészt illegális forrásból származó szezonális árucikkek eladásával foglalkoznak. Esős időben esernyőt, hidegben sálát, sapkát, télikabátot, húsvét táján kölnit árulnak, „semleges” időszakokban előkerül a standard árukészlet: „cigi”, öngyújtó, rágógumi, ébresztőóra, elem, zöldségfélék, gyümölcs, virág stb. Az árusok jellegzetes, messziről azonosítható, az aktuális „kommersz” divattal is összhangban álló öltözetet viselnek, viselkedésük is jellemző: hangosak, rámenősek, egymással is szinte kiabálva beszélnek. A szervezett árusítás résztvevői maguk az árusok, az őrszemek, akik a rendőroket figyelik, az áruszállítók, akik az utánpótlást hozzák és eltűntetik az árut, ha jön egy ellenőrzés, valamint a „nagyfőnökök”, akik a „vadászterületükön” mozogva szemmel tartják „alkalmazottaikat”.

szak az ünnepre való felkészülés időszaka, ilyenkor a karácsonyi témák elszórtan, az ünnep felé közeledve egyre sűrűbben jelentkeznek. A sajtótermékek ünnepi számaiban általában több oldalas karácsonyi összeállítások szerepelnek, a televízió–rádió műsorai december 24-től 26-ig gyakorlatilag szinte kizárólag ezt a témát járják körül. Az ünnepet követő néhány napban leginkább értékelő, a legfontosabb eseményeket felelevenítő tematika a jellemző az ünneptől időben távolodva egyre csökkenő mennyiségben, hogy helyet adjanak a közelgő szilveszter és újév slágertémáinak. Az alábbiakban karácsonyi közhelytémák vázlatos felsorolása következik:

- Tudósítások a karácsonyi ünnepekörhöz kapcsolódó központi, vagy annak gondolt legfontosabb eseményekről (advent kezdete, központi Mikulás ünnepségek, nagyszabású jótékonyági akciók, parlamenti karácsony stb.).
- Tudósítás az ünnep érdekes, különleges eseményeiről (hírérték).
- Tudósítás, helyzetkép a kereskedelmi kínálatról (ajándékok, játékok, fenyőfakínálat, halpiac, szaloncukor-választék és egyebek); az ünnep után az ajándékok visszacserélési lehetőségeiről, illetve a minőségi kifogásokról, vagy az el nem adott, illetve kidobott fenyőfák sorsáról stb.
- Ötletparádé egyedi és újszerű, vagy éppen az aktuális divattrend szerinti lakásdíszek, dekorációk, illetve ajándékok, csomagolások a célzott olvasó, néző- hallgató réteg feltételezett ízlésének megfelelően (vásárlási illetve barkácstippek).
- Beszélgetés egyházi személlyel, vagy néprajzkutatóval az ünnep jelentéséről és hazai régi hagyományairól.
- Beszélgetés híres emberrel az ő saját hagyományairól.
- Riport sokgyerekes, szegény, vagy csak „átlag” családokkal a megélhetési nehézségek ellenére szép karácsonyról.
- Riport a szegények, hajléktalanok, egyedülállók, öregek, betegek, karácsonykor is dolgozók karácsonyáról.
- „Elmélkedés” az élet alapvető kérdéseiről, vagy az aktuális társadalmi-politikai, erkölcsi problémákról az ünnep ürügyén.

A felsorolt témakörök hagyományosan a karácsonyi készülődés és az ünnep slágertémáinak tekinthetők. Egy évszázad karácsonyi sajtójában találózva, illetve néhány év televízió- és rádióműsorait megfigyelve e témákat tekintve nem sok változást észlelhetünk¹¹. Tudjuk, hogy a tömegkommu-

¹¹ Elsősorban XIII. kerületi, másodsorban budapesti adatokat keresve a következő újságok karácsonyi számait néztem át: Pester Lloyd, 1875, 1876, 1878; Hölgyek, 1879; Typographia, 1880, 1881; Magyar Szalon, 1908; Vasárnapi Újság, 1906; Népszava, 1917, 1920, 1921, 1929; Képes Krónika, 1930, 1931; Új Nemzedék, 1923; Budapesti Hírlap, 1924; A Nép, 1931; Napkelet, 1930; Pesti Hírlap, 1924; Pesti Napló, 1922; Új Nemzedék, 1920, 1923; Magyarország, 1925; Új Főváros, 1935; Új Szó, 1946; Angyalföld, 1964, 1965, 1976–1985; XIII. kerületi Hírnök, 1990–1999; Népszabadság, 1990–1999; Magyar Nemzet, 1990–1999; Nők Lapja, 1985–1999.

Mikulások szerte a fővárosban

Gyereksereg a Kossuth téren, a Városligetben, a Nemzetnél

Kossuth-tér

Szinte kétszáz éve tartja a Mikulás a fővárosban, és minden évben meggyőzően rákényszeríti a fővárosiakat, hogy a Mikulásra ne csak a gyerekek, hanem a felnőttek is figyeljenek. A Mikulás a fővárosban mindig a Kossuth téren, a Városligetben, a Nemzetnél jelenik meg. A Mikulás a fővárosban mindig a Kossuth téren, a Városligetben, a Nemzetnél jelenik meg. A Mikulás a fővárosban mindig a Kossuth téren, a Városligetben, a Nemzetnél jelenik meg.

Tudósítás: Kossuth téren, a Városligetben, a Nemzetnél

A Mikulás a fővárosban mindig a Kossuth téren, a Városligetben, a Nemzetnél jelenik meg.

Kossuth-tér

Rendőrk Mikulások Debrecenben

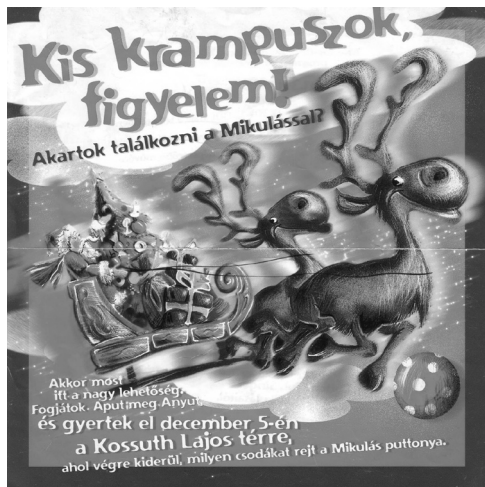

Az óvodába tartó gyerekeket és a kiskisbácsokat Hajdú-Bihar mintegy ötven településén rendőr Mikulások várják befő reggel. Szaloncukorral és csoki-Mikulással jutalmazták a szabályosan közlekedő gyerekeket – ilyenek csak a szülők között akadnak – ezen a reggelen virágosok kaptak.

Kossuth

5. kép Mikulás szerte a fővárosban. Magyar Nemzet, 1999. dec. 6.

6. kép Rendőr Mikulások Debrecenben. Magyar Nemzet, 1999. dec. 7.

7. kép A Kossuth téri hivatalos magyar mikulásprogram az „igazi” Mikulással. Szórálap, 1999

nikációs eszközök milyen nagy befolyást gyakorolnak a közfelfogásra, az emberek életére, értékrendjére, ezért, mikor az egyén vagy a kisközösségek karácsonyi szokásait vizsgáljuk, nem árt ismerni az ezek által közvetített ismereteket, információkat. Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy ezek az információs csatornák nemcsak egyirányú információkövetítő funkciót töltenek be. Helyesebb inkább az információkibocsátók és a befogadók közötti folytonos és dinamikus kölcsönhatásról beszélni, hiszen a tömegtájékoztató eszközök alapvető feladata a mindennapi valóság (bele-

értve az általunk tanulmányozott karácsonyi szokásokat) minél hitelesebb bemutatása, dokumentálása. Ebből a szemszögből az újságok és médiák karácsonyi tudósításait az egyik fontos adatforrásunknak tekinthetjük.

Az ünnepkör tagolódása

A karácsonyi ünnepkör napjainkban is az év leghosszabban elhúzódó ünnepi időszaka és maga a karácsonyünnep a legjelentősebb ünnepünk. Az ünnepi időszak három szakaszból áll: a felkészülés, az ünnep, valamint az ünneptől való eltávolodás időszakából. Ez a hármas tagolódás a lokális közösségek hagyományaiban, – s amint láttuk – a kereskedelemben és a tömegkommunikációban is jól érzékelhetően megjelenik, azonban egymáshoz viszonyítva ezeken a területeken bizonyos fáziseltolódások észlelhetők. Ha az ünnep különböző elemeinek időbeli megjelenését egy időegyenesen ábrázolnánk, igen bonyolult időtagolódási szerkezet tárulna elénk, amely azonban mindenképpen jól körvonalazható törvényszerűségeket is mutat.

A karácsonyi ünnepre való felkészülés ideje hagyományosan az advent időszakával kezdődik. Advent időszakában két olyan jelentősebb időpont van – december 6., Szent Miklós napja, és december 13., Luca napja –, amely külön is a figyelem középpontjába kerül. A karácsonyünnep utáni időszak kiemelkedő jeles napja az Újév ünnepe. Itt meg kell jegyeznünk, hogy e három jeles nap kapcsolódását a karácsonyhoz már a kereszténység előtti európai tradíciók téli ünnepkörében felfedezhetjük. A téli napforduló ősi évkezdő rítusainak nyomai például december 13-tól kezdve vízkeresztig több dátumhoz kötődve is előfordulnak a népszokások között. Jézus születésének ünnepnapja is vita tárgyát képezte korábban, s több évszázad kellett hozzá, míg végül a karácsony lett a hivatalos ünnepnap. Mikulásunkhoz hasonló ajándékosztó hiedelemalakok Európa különböző népeinél karácsonyhoz, újévhez, Szent Márton, Luca és vízkereszt napjához kapcsolódva is felbukkannak.

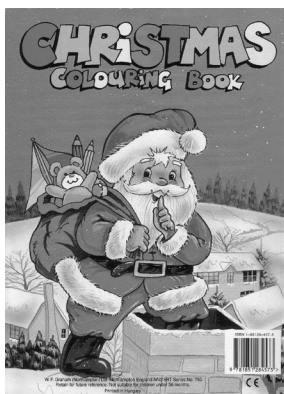
A változó Mikulás-szokáskör

December 6-a, Szent Miklós napja¹² a mai magyar népesség zöme számára egyszerűen a Mikulás vagy Télapó megérkezését és a gyermekek megajándékozását jelenti. A jeles napra való felkészülés minden síkon nagyjából advent kezdetének a táján már elkezdődik és december 5-én, illetve az aköri napokban éri el tetőpontját. Ugyanakkor a nyugatról importált, alapve-

¹² A klasszikus néprajzi szokáskutatás Szent Miklós napját nem feltétlenül sorolja a karácsonyi ünnepkörbe, annak ellenére, hogy december hatodika már az advent időszakába esik. A mai körülmények között azonban mindenképpen ide tartozik, hiszen a globalizáció és a kereskedelmi üzletpolitika hatására például a Mikulásnapi ajándékozás és a karácsony kellékei, valamint az ajándékosztó hiedelemlény személye is gyakran összemosódik.

tően az angolszász piros ruhás Télapó vonásait viselő „globalizált” figura a legkülönbözőbb összefüggésekben, de valamiféleképpen mégis ehhez a naptári időszakhoz kapcsolódva a karácsonyi ünnepkör egész időtartama alatt jelen van. A mai Mikulás-Télapó szokáskör olyan dinamikusan változó hagyomány, amely a szemünk előtt alakul át szinte évről évre. Éppen ezért feladatunknak kell tekintenünk kutatását, amelyet az 1999-es évben meg is kezdtünk Budapest XIII. kerületében a következő témakörökben:

- Mikulástípusok és az őt kísérő figurák típusai (hányféle Mikulással találkozhat ma egy átlag gyermek?).
- Mikulásábrázolás-típusok (gyermekkönyvek, kifestők, újságok, tankönyvek, reklámok, egyházi kiadványok, képes levelezőlapok, csomagolóanyagok, a legkülönbözőbb kézműves technikával készülő Mikulásfigurák).
- Mikulás ünnepségek és egyéb rendezvények (Mikulás-futás, rendőrmikulás, Nők Lapja női mikulásai stb.).

8. kép Karácsonyi kifestőkönyv kéményen bemászó Mikulással. W. F. Graham Ltd. Northampton England NN3 6RT Series No. 750. Printed in Hungary, 1999

- A december 6-i ajándékozás „forgatókönyve” a különböző családokban, az ajándékok típusai, az ajándékok elhelyezése (ablak).
- A kisgyermekek hiedelmei a nem látható „igazi” Mikulásról (elnevezése, külsejének leírása, közlekedési módja, lakhelye, segítői, az ajándékok beszerzésének és kiosztásának módja, kapcsolata Szent Miklóssal stb.).
- A környezet átalakítása otthon, intézményekben, üzletekben és közterületeken.
- Mikulás a sajtóban és médiákban.
- Télapó és karácsony.

December 13., Luca napja

A Luca nap a mai karácsonyi ünnepekörben a néprajzból ismert korábbi gyakorlathoz képest jócskán vesztett jelentőségéből. Gyakorlatilag sem üzleti síkon, sem a családi, sem a munkahelyi hagyományban nem jelentkezik. Más funkcionális közösségekben (iskolai, folklorizmus indíttatású, vagy ahhoz valamilyen módon kapcsolódó szabadidős közösségekben) előfordul a Luca napi népszokások felelevenítése, előadása, amennyiben jut rá energia a Mikulás és karácsonyi ünnepekre való felkészülés közepette (OPRE, 1994, 27–29.). A sajtóban, médiában általában kapóra jön a téma, hiszen a boszorkányos, babonás népszokásokról érdekességeket mondó néprajzkutató mellett megszólaltathatók jelenkorunk jósnői, kártyavetői, asztrológusai és egyéb transzcendens „tudományággal” foglalkozó specialistái. Abban az esetben, ha Luca napja péntekre, vagy valamelyik lottósorsolás napjára esik, a nap „misztikus potenciálja” erősödik, és ez általában további témakapcsolásokra ösztönzi a szerkesztőket.

A karácsonyi ünnepekör csúcspontja

A karácsonyünnephez a különböző típusú és szintű közösségekben számos szokáselem kapcsolódik. Ez a csúcspont, tehát maga az ünneplés, a különböző közösségekben különböző időpontokra esik. A karácsonyünnep hivatalos ünnepnapjain (*december 24–26*) ünnepelnek a családok és az egyházi közösségek. De például az iskolai, munkahelyi és szabadidős közösségek karácsonyi ünnepeit természetesen a hivatalos ünnepnap előtti egymásfél hét valamelyik (főként munka-) napján rendezik. Így előfordulhat, hogy egy egyén számára, aki például egy szabadidős közösséghez (szubkultúrához) erősebben kötődik, mint a családjához, a karácsonyi ünnepekör csúcspontja nem a szenteste, hanem baráti körének karácsonyi összejövetele. Külön figyelmet érdemelnek azok a karácsonyi szokások, amelyek a december 24–26 közötti időszakban is dolgozók (vasutasok, BKV dolgozók, egészségügyi dolgozók stb.) körében élnek.

Az eltávolodás időszaka

Az ünnep csúcspontját követi egy „lecsengési” időszak is, amely mind az ünneppel kapcsolatos szokásos cselekvésekben, mind a külsőségekben, a közösségekben, a kereskedelemben és a tömegkommunikációban is jól megfigyelhető. A karácsonyünnepet követő napok közül kiemelkedik *Szilveszter* és *Újév* napja, amelynek tartalmát tekintve elvileg nincs köze a karácsonyhoz és elég jól el is különül attól, valójában azonban az ünnepi időszak része, így mégis sok kapcsolódási pontja van vele. A néphagyományból ismert regölés,

9. kép Karácsonyi műsor a tornateremben. Pannónia Általános Iskola, Budapest, Újlipótváros, 1997

10. kép Klasszikus munkahelyi Mikulás ünnepség a Néprajzi Múzeumban. Budapest, 1995. Fotó: Winter Erzsébet

István- és János-köszöntés, aprószenteki korbácsolás szintén folyamatos átvezetésnek tekinthető az újévi, majd a vízkereszt-napi szokások felé. Ez utóbbi ünnepnapot nálunk gyakorlatilag csak a keresztény közösségek ünneplik. A karácsonnyal kapcsolatban talán annyi jelentősége mégis van, hogy a korábbi hagyomány hatására a köztudatban úgy él ez a nap, mint a karácsonyfa lebontásának és a karácsonyi dekorációk eltávolításának végső határideje. Tapasztalataim szerint azonban ma a karácsonyünnep hatása a legtöbb szférában ennél tovább: nagyjából január végéig (néhol még hosszabb ideig.) tart.

Néhány szempont a karácsonyi ünnepkör vizsgálatához

Az eddigiekből is látható, hogy az ünnepkör jelentősége a felkészülés – ünnep – eltávolodás szakaszok összesen mintegy két hónapos időtartamában is tükröződik. Ezen belül vannak olyan „statikus” jellegű szokáselemek, amelyek időben elhúzódva az egész ünnepkör ideje alatt egyenletes, vagy változó intenzitással jelen vannak. Ide tartoznak például azok a külsőségek, amelyek e legkülönbözőbb helyszíneken az ünnep közeledtét jelzik, vagy a karácsonyi bevásárlás (illetve vásár), amely napjainkban már az advent kezdete előtt megkezdődik. Vannak olyan szokáselemek, amelyek pontszerűen, csupán egy-egy napra, néhány órára korlátozódva jelennek meg az időegyenesen (például Mikulásnapra családi ajándékozás a gyerekek cipőjébe, karácsonyi éjféli mise). Vannak továbbá olyan „dinamikusnak” nevezhető szokáselemek, amelyek ugyan rövid időtartamúak (Mikulás ünnepség, képeslapírás, karácsonyfa-vásárlás stb.), de egy szélesebb időintervallumon belül időpontjuk tetszőleges.

Ebben a dolgozatban nem áll módomban részletesen elemezni a városi karácsony valamennyi szokáselemét, ehelyett inkább néhány olyan szempontot mutatnék rá, amelyek segítségével talán közelebb juthatunk a mai városi karácsonyünnep tartalmának, funkcióinak, jelentéseinek a megértéséhez. Ezek a szempontok, vagy talán inkább kategóriák nem ugyanabba a „műfajba” tartoznak, egyik részük tulajdonképpen az ünnep forgatókönyvének egy-egy eleme, másik részük több különböző közegben megvalósuló szokáscelekvés funkciójának tekinthető.

Visszaszámlálás

Az ünnepre való felkészülést, ráhangolódást szolgálják az olyan visszaszámlálási „rítusok”, mint az adventi koszorú gyertyáinak hetenkénti meggyújtása, vagy az adventi naptár készítése és naponkénti kinyitogatása. Mindkét „kellék” csak az utóbbi másfél évtizedben terjedt el nálunk tömegesen, szinte végleg kiszorítva azokat a paraszti hagyományból ismert visszaszámláló rítusoknak tekinthető szokásokat, mint például a lucaszék, lucakalendárium

készítése, vagy a Luca napjától karácsonyig tartó szerelmi jósló szokások. Napjainkban az adventi koszorú és az adventi naptár is számtalan változatban megvásárolható a legolcsóbbtól a luxuskivitelűig, illetve saját kezűleg is elkészíthető például a művelődési intézmények által szervezett karácsony előtti kézműves foglalkozásokon, vagy akár otthon a barkácsmagazinok és egyéb sajtótermékek, speciális kiadványok útmutatásai alapján. Az adventi koszorú készítése és a gyertyagyújtás a közösségi hagyomány szerves részévé válhat. Egyes családokban hagyományosan az advent első vasárnapja előtti szombaton a család együtt készíti el a koszorút, máshol ez a gyerekek, vagy éppen a családanya tiszte. A felhasznált anyagok beszerzése is egy külön „ritus” lehet: amennyiben például a család egy divatos bevásárlóközpontban, a Néprajzi Múzeum hagyományos vásárán, vagy a természetbe tett közös kirándulás során szerzi be ezeket. Az adventi koszorú gyertyáinak meggyújtása családonként különbözőképpen történik. Fontos lenne minél több változat leírása.

A keresztény közösségekben (gyülekezetek, egyházi iskolák) az adventi koszorúkészítés és gyertyagyújtás szintén kis szertartás formájában történik.

A Béke téri Szent László templomban például a gyermekek és fiatalok az igényeknek megfelelő számú adventi koszorút készítenek, amelyet a gyülekezet tagjainak eladnak. A tiszta bevételt a rászoruló karácsonyi csomagjaira fordítják. Advent minden szombatján este az oltár mellett felállított nagy koszorú körül a hívek összegyűlnek. A teljes sötétségben felhangzanak az ószövetségi próféták messiási jövendölései. A Megváltót váró ének hangjai mellett minden szombaton egy gyertyával többet gyújtanak meg a koszorún. A hittan-teremben a templomi koszorúgyújtás rövidített változatát végzik minden adventi hittanóra elején.

A Frangepán utcai Angyalföldi Református Egyházközség parókiáján minden advent előtti szombaton szülők és gyerekek együtt készítik az adventi koszorúkat otthonra és a templomba is. A templomba készülő koszorún a munka befejeztével együtt, ünnepélyesen gyújtják meg az első gyertyát. Ezt követően minden adventi szombati összejövetelen égnek a megfelelő gyertyák.¹³

Az adventi naptár elsősorban a gyermekes családoknál, másodsorban a kisgyermeket fogadó intézményekben (óvoda, iskola alsó tagozat, nevelőotthonok stb.) terjedt el.

A kereskedelemben régi „visszaszámláló hagyomány” a bronz-, ezüst-, és aranyvasárnap megtartása, amely annak ellenére sem vesztett túl sokat jelentőségéből, hogy a nagy bevásárlóközpontok és üzletek napjainkban már egész évben vasárnap is nyitva tartanak.

¹³ Helyszíni gyűjtés alkalmával rögzített saját feljegyzés. A továbbiakban is dőlt betűvel jelzem ezeket.

A kapcsolatok megerősítése

A karácsony (és újév) előtti időszak egyik fontos mozzanatát képezi az üdvözlőlapok küldése – nemcsak a magánszférában, hanem az üzleti és hivatali szférában is. A képes karácsonyi üdvözlőlap-küldés szokása a városi polgárság körében már a század eleje óta él, napjainkban pedig általánosnak mondható. A képeslapokon levő ábrázolások az adott korra jellemzőek, akár csak a tipikus üdvözlő szövegek, amelyeket akár a folklór határterületének tekinthető önálló műfajként is elemezhetünk, hasonlóan az emlékkönyvi bejegyzések szövegeihez¹⁴. Ugyancsak érdekes lenne egy olyan elemzés, amely azt vizsgálná, milyen társadalmi réteghez milyen típusú képeslapok és üdvözlőszövegek rendelhetők hozzá egy adott korszakban, illetve annak kiderítése, hogy egyáltalán kimutatható-e ilyenfajta korreláció. A képeslapküldés szokását vizsgálva azt is fontos figyelemmel kísérni, hogy ki, kinek, milyen típusú lapot küld, milyen szöveggel, hová kerülnek a kapott üdvözlőlapok a lakásban, mi lesz velük az ünnep után stb. Az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény abban a szerencsés helyzetben van, hogy a század elejétől napjainkig terjedő időszakból több száz megírt karácsonyi üdvözlőlappal rendelkezik, amely az elemzés módszereinek kidolgozásához mindenképpen elegendő lehet.

Külön területként vizsgálható az intézmények, illetve hivatalos személyek közötti üdvözlésváltás, a vásárlók, illetve ügyfelek üdvözlése a kereskedők és szolgáltatók által, az alkalmazottak köszöntése a munkaadó (munkahelyi vezetés, cégtulajdonos) által stb.

Az üdvözetek eljuttatása napjainkban igen változatos formában történhet, ennek megfelelően a kutatásnak is valamennyi csatornát át kell fognia. A képes üdvözlőlapok mellett az ünnepi jókívánságok elmondhatók (mobil-)telefonon, faxon, interneten, a cégek által külön erre az alkalomra készült nyomtatványokon, szóróanyagon, a sajtóban, televízióban, rádióban stb. Az üdvözeteket esetenként ajándék is kísérheti.

Az üdvözetek funkciója minden esetben a személyi, intézményi kapcsolatok ápolása, megerősítése a legkülönbözőbb céllal a mentálistól az anyagi haszonszerzésig. A karácsonyi üdvözetekhez funkciójukban nagyon közel állnak az újévi üdvözetek, amelyek kiválthatják, de meg is erősíthetik az előbbieket.

Ünnepségek

Ide sorolhatjuk mindazokat az ünnepi összejöveleteket, alkalmakat, amelyek egy-egy közösség karácsonyi szokásainak a csúcspontját, esszenciáját

¹⁴ Itt kell megemlítenünk a gyerekek Jézuskához (vagy Mikuláshoz) írt leveleinek megemlézése. Az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjteményben megkezdjük az ilyen levelek gyűjtését, s ez a későbbiekben nyersanyagként szolgálhat egy elemzéshez.

jelentik. Tulajdonképpen ez maga az ünnep, amit a már említett felkészülési időszak előz meg és a lecsengési időszak követ.

A családok karácsonyi szokásainak gyűjtéséhez már rendelkezünk részletes kérdőív formájában is kidolgozott szempontrendszerrel Pócs Éva és Bihari Anna jóvoltából. Ennek főbb témakörei: az ünnep jelentése, szerkezete, ünnepi étkezés, enteriőr, karácsonyfa, ajándékozás, ünnepi öltözet¹⁵. Ugyanilyen nagy szükség lenne hasonló szempontrendszer kidolgozására más közösségek ünnepi összejöveteleinek dokumentálásához is. Még a keresztény gyülekezetekben is – ahol az ünnepet az egyházi liturgia és aktuális központi (egyházi) irányelvek szabályozzák – többnyire él egy „laikus”, illetve lokális ünnepi hagyomány, szokásrend is, amely már egyértelműen a folklorisztika tárgykörébe tartozik.

A Béke téri Szent László templomban a mindenütt szokásos éjféli misén és a december 25-i karácsonyi nagymisén, valamint a már említett adventi koszorúgyűjtési és jótékonyági ajándékosztó összejöveteleken kívül is vannak még hagyományos programjai a karácsonyi ünnepkörnek: A hittanos fiatalok advent minden estjén más-más lakásban fogadják be a Szűz Máriát, Szent Józsefet és a gyermek Jézust ábrázoló szentképet. Otthon oltárt készítenek és közös családi imádságot végeznek körülötte. Másnap a képet továbbviszik a következő családhoz. Ez tulajdonképpen a „szállást keres a szent család”, vagy másképp „szentcsaládjárás”-ként emlegetett népszokás mai városi formája. A kerület öt közeli iskolája minden évben adventi hangversenyt ad a rendszerint zsúfolásig megtöltött templomban. December 24-én délután minden évben pásztortjátékot adnak elő a templomban, amelynek szereplői korábban gyermekek, az utóbbi két évben felnőttek voltak.

Az oktatási intézményekben a karácsonyi ünnepségeknek két fő típusa alakult ki (bár előfordul a két típus keveredése is). Az egyik típus a szülők részvételével rendezett műsoros délután, amelynek fő funkciója annak bemutatása, milyen eredményesen tanítottak a pedagógusok és mennyit ügyesedtek, tanultak a gyermekek egy félév alatt – tehát átvitt értelemben a „termés betakarításáról” beszélhetünk. Ezt szolgálja az ünnepi műsor, a gyermekek és a pedagógusok által együtt készített ünnepi dekoráció, valamint a szülőknek szánt saját készítésű ajándékok. A „betakarítást” az „áldomás” is követi, vagyis közös evés-ivás a szülők által hozott mindenféle földi jóval megterített asztalról (bőség, dúskálás – évkezdő rítusok).

¹⁵ Lásd SZACSVAY Éva (1999) tanulmányát, ahol a nagyvárosi családi karácsonyi szokásokat mutatja be az említett szempontrendszer alapján. Ez az oka, hogy jelen munkában a családi karácsonyokkal alig foglalkozom.

Az ünnepségek másik típusa a szülők nélkül zajlik. A közös éneklést, egymás számára készült műsorszámokat az egymásnak készített, vagy vásárolt, de mindenképpen személyre szóló ajándékok nyilvános átadása követi. Azt, hogy ki kit ajándékozik meg, általában sorsolással döntenek el. Az ilyen, egymás megajándékozásával egybekötött ünnepi összejövetelek más funkcionális közösségekben (munkahelyi, szabadidős) is szokásban vannak karácsony táján, és funkciójuk is ugyanaz: egymás jobb megismerését, a közösség összekovácsolását szolgálják az ünnep ürügyén (kapcsolatok megerősítése). Itt sem maradhat el a közös evés-ivás, gyakoriak a tréfás műsorszámok, tánc, sőt nótázás is. A máskor talán kimért, merev főnökszerű kapcsolatok ilyenkor közvetlenné, oldottá válnak egy időre, ami jó hatással van az egész közösség hangulatára (karnevál, fordított világ). Ugyancsak sajátos hangulatot teremt, ha az összejövetel olyan helyiségben van, ahol egyébként teljesen más jellegű tevékenység folyik (pl. könyvtárban, kiállítóteremben, vegyi laboratóriumban, műhelyben stb.).

Az iskolaiakhoz hasonlóan a munkahelyeken rendezett karácsonyi ünnepségeknek is létezik hivatalosabb formája, amelynek funkciója az év lezárása, és a végzett munka értékelése. Ezeken a munkahelyi vezetők beszédet mondanak (ha néhol kötetlenebb formában is), néhol jutalmat osztanak, ezt a hivatalos részt követheti az evés-ivás, „bulizás”.

Szent László Általános Iskolában mintegy 10 éve kezdődött a mai karácsonyi iskolai hagyományok megteremtése. A diákok tanáraikkal együtt készülnek a közös ünneplésre. Technika órán saját készítésű szaloncukrot készítenek, amelyeket minden osztály külön kosárkában kapott meg a közös nagy fenyőfa alatt. A fenyőfadíszeket, sőt a gyertyatartókat és gyertyákat is sajátmaguk készítik! Az ünnepség színhelye a tornaterem, ahol a közös éneklés mellett betlehemes játékot is bemutatnak, 4 éve pedig az énekkar is fellép. Az iskola másik nagy hagyománya, hogy 10 éve az össze diák részvételével minden évben bemutatnak a szülőknek és családtagoknak egy egész estét betöltő zenés színdarabot a József Attila Művelődési Központ színháztermében. A színdarabok valamennyi díszletét és jelmezét a gyerekek és tanáraik együtt készítik el! 1998-ban a színjátzó és a karácsonyi hagyományok ötvöződtek, mivel Dickens „Karácsonyi ének” című művének zenés átiratát mutatják be Isten pénze” címmel.

A XIII. kerületben található Szlovák Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium intézményében immár ötödik éve hagyományosan a téli szünet előtti utolsó napon megrendezzük a vásárral egybekötött karácsonyi ünnepséget. Ebből az alkalomból sok szeretettel meghívjuk a tisztelt szülőket, az iskola és kollégium dolgozóit és diákjait. Tanulóink nagy lelkesedéssel készítik az ünnepi műsort és egymásnak szánt kisebb ajándékokat.

Az ajándékozás osztályokon belül történik. A termek az ünnepi alkalomnak megfelelően vannak feldíszítve. A karácsonyi műsort az óvoda, általános iskola és a gimnázium tanulói közösen készítik, amely a tornateremben kerül megrendezésre. Ilyenkor lehetőség nyílik, hogy a gyönyörűen feldíszített fenyőfánál műsorukkal bemutatkozhassanak az iskolában működő szakkörök: táncsoport, énekkar, bábszakkör és színjátszók. Az iskola közös helyiségeinek dekorációját és a meghívókat a kerámia, virágkötészet illetve rajzszerkesztés tanulói készítik. Ilyenkor a konyha dolgozói is ünnepi ebédrel és az alkalomhoz illő díszesen megterített asztallal kedveskednek. Ezen a napon karácsonyi atmoszférára uralkodik az egész épületben, mindenki jól érzi magát s ilyen hangulatban fejezzük be az évet; így válunk el egymástól a téli szünet előtt. (Gacsai Ružena igazgatóhelyettes leírása)

A XIII. kerületi József Attila Művelődési Központ dolgozói évek óta a karácsony előtti hét valamelyik hétköznapján tartják karácsonyi ünnepségüket, amelyen valamennyi dolgozó részt vesz. A munkatársak egymás között kisorsolják valamennyiük nevét, így mindenki ad és kap ajándékot. A feldíszített karácsonyfa alá helyezett ajándékokat a terített asztal mellett az igazgató rövid köszöntője és a néhány aktívabb népművelő által előadott tréfás műsort követően osztják ki egyenként, úgy, hogy mindenki láthassa, ki, mit kapott. 1999-ben már több dolgozó is kedvet kapott a közszereplésre: az egyik információs verset mondott, az igazgató pedig egy magánszámot adott elő. A pezsgőbontás ilyen alkalommal szinte „kötelező”, ezenkívül a „ház” gondoskodik pogácsaféléről, édes süteményekről, borról és üdítőről. Előfordult már az is, hogy néhány munkatárs összefogott és a fazekasműhelyben valami egytálalt főtt. Az evés-ivás, vidám beszélgetés közben magnóról szól a zene.

A Népművelési Intézetben a karácsony előtti utolsó munkanapon a kollégák a könyvtárban gyűltek össze. Ez spontán szerveződött összejövetel volt, nem minden munkatárs volt rá „hivatalos”. Akik jöttek, azok mindannyian hoztak valami harapni- vagy innivalót (volt tepertő, savanyúság, zsír, házi készítésű sajtkrém és májkrém, pogácsa, sütemény, szaloncukor). Az idő egyre vidámabb beszélgetéssel telt, s közben a jelenlévők egy része folyamatosan cserélődött. Egy időre maga a főigazgató is „benézett” egy üveg pezsgővel a kezében, amit azonnal el is fogyasztott a társaság. A buli végefelé egy hegedű is előkerült, s a társaságban levő ismert népzene-szoprán és kevesebb ismert népdalokkal szórakoztatta a jelenlévőket.

A Néprajzi Múzeumban 1999-ben két nappal karácsony előtt a főigazgató a díszteremben rendezett ki állófogadást, ahol rö-

vid pohárköszöntőt követően minden munkatárssal koccintott. A karácsonyi jutalmakat nem ekkor, hanem már korábban – minden formáság nélkül – kiosztották. A dolgozók egy része ettől függetlenül megszervezte a hagyományos ünnepi összejövetelét a két ünnep között a kiállításrendezők munkaszobájában. Ilyenkor általában közösen főznek birka-vagy marhapörköltet, italt és karácsonyi süteményeket mindenki hoz magával. Itt is meg szoktak jelenni az intézmény vezetői, de minden hivatalosság nélkül, mint egyszerű kollégák „vegyülnek el” a munkatársak között.

Ajándékozás

Az ajándékozás mindig is fontos szerepet töltött be a karácsony megünneplésében (sőt a keresztény ünnep alapjául szolgáló pogány ünnepekében is), ugyanakkor az ajándékozás szokásai természetesen sokat változtak a különböző korok folyamán. Szacsvey Éva adatai szerint az ajándékok elhelyezése és kibontása a december 24-i ünnepi vacsora mellett a mai karácsonyünnep legfontosabb mozzanata (SZACSVAY, 1998, 618., 621–622.). Az ajándékozásnak már a két világháború között is megnőtt a szerepe a városi családi karácsonyi szokásokban. A háborút követő szegénység és áruhiány miatt egy időre háttérbe szorult, majd az ezerkilencszázhatvanas évektől egyre fokozódott és a nyolcvanas évekre egyre nagyobb méreteket öltött. A rendszerváltást követő években az ajándékozási szokások is megváltoztak: a lakosság jövedelmi viszonyainak megfelelően az ajándékok értéke és fajtái szerint igen nagy különbségek alakultak ki. A szociológusok rendszeresen végeznek felméréseket a lakosság különböző rétegeinek ajándékozási szokásait illetően. Ezekben a felmérésekben elsősorban azt igyekeznek megállapítani, hogy melyik réteg átlagosan mennyit költ ajándékokra, kinek és milyen fajtájú ajándékot vesz. Az egyéni kreativitás megnyilvánulásai – a saját készítésű ajándékok típusai, illetve a felhasznált ötletek, minták forrásai – e felmérések készítőit már kevésbé érdeklik. A szokáskutatás szempontjából ezen túlmenően fontos lehet például az ajándékok átadásának módja (csomagolás, fa alá helyezés, vagy más mód), a köszönetnyilvánítás, viszonzás mikéntje, a csomagolóanyagok és az ajándékok „utóélete” (mi lesz a sorsuk: másodlagos felhasználás, vitrinbe kerülés, rendeltetészerű használat stb.), magának az ajándékozás tényének, illetve az ajándék fajtájának, értékének a szerepe, jelentése a családi kapcsolatrendszer alakulásában, illetve a családról mások által alkotott kép befolyásolásában (státuszszimbólum-ajándékok gyerekek és felnőttek körében)¹⁶.

¹⁶ Az ajándékozásról általában lásd például CHEAL, 1988; MAUSS, 1967.

Az 1999. év karácsonyi slágere a kislányok számára a „mindenttudó” (evő, ivó, pisilő, kakiló, valódi eldobható pelenkával pelenkázható és öltöztethető élethű) „Baby born” márkájú baba volt. A gyerekközösségekben karácsony után az lett a „menő”, aki ilyet, vagy ennek megfizethető, de jó minőségű utánzatát kapta.

A családon belüli ajándékozás a karácsonyi ünnepkör ajándékozási szokásainak csupán egy részét (bár talán a legjelentősebbet) képezi. Napjainkban igen gyakori a különböző funkcionális közösségek tagjai körében egymás kölcsönös megajándékozása a közösség karácsonyi ünnepségén. Ide sorolhatjuk az intézmények karácsonyi jutalomosztását, természetbeni juttatásait (termékek, étkezési utalványok stb.), sőt a közalkalmazottaknak ilyenkor törvényesen járó tizenharmadik havi fizetést is. A karácsonyi ajándékosztás egyik hangsúlyos területe a jótékony célú ajándékosztás a rászorulóknak – időseknek, betegeknek, hajléktalanoknak, szegényeknek. Napjainkban gyakori a reklám célú ajándékosztogatás vagy az intézmények, illetve azok vezetői közötti kapcsolaterősítés célú ajándékozás.

A XIII. kerületi Szent László plébániára december 23-án reggel a körzet rászorultjait hívják meg karácsonyi ünnepségre. 150 név szerint meghívottnak adnak át karácsonyi csomagot (1999-ben egyenként kb. 1000 Ft értékben). A betegekhez autókkal házhoz viszik a csomagot és a köszöntőt mondó gyermekeket. Az Aranykereszt Szociális Otthon és az Empátia Gondozóház betegei részére karácsony előtt a gyermekek pástortjátékot rendeznek, minden betegnek maguk készítette mézeskalács ajándékot adnak, amelyet az otthon társalgójában szentmise követ.

A Frangepán utcai Angyalföldi Református Egyházközségben advent utolsó vasárnapján a hagyományos istentisztelet helyett rövid igemagyarázatot tartanak. Ezt követően a gyermekek olvasnak fel és adnak műsort. Utána kis ajándékot kapnak. Az egyedülálló idős, beteg gyülekezeti tagok számára minden évben 160–180 csomag készül. December 24-én délután istentisztelet előtt az idős embereket autókkal hozzák a gyülekezet társalgójába, ahol feldíszített fa és uzsonna várja őket. Így együtt gyűjthetnek gyertyát és együtt ünnepelhetnek, örülhetnek. Az ünnepet a lelkész gyermekeinek énekei, muzsikája teszi még emlékezetesebbé.

Külsőségek

A felkészülés időszakának kezdetétől az ünnep beköszöntéig egyre sűrűbben találkozunk a közelgő ünnepre emlékeztető külsőségekkel. Az ünnepi dekorációk gyakorlatilag a mindennapi élettér szinte valamennyi helyszínét megváltoztatják (a lakásoktól, iskoláktól, munkahelyektől, templomoktól kezdve az üzleteken, szórakozóhelyeken át az utcáig) – a köznapitól, megszokottól eltérővé teszik. A dekorációk – „amatőr” és hivatásos – készítői egyrészt a jól ismert sztereotip motívumokkal – fenyő, hópehely, hóember, gyertya, angyal, Mikulás (Télapó) stb. – operálnak, másrészt viszont a mai fogyasztói világ elvárásainak, felfogásának megfelelően igyekeznek valami újszerűt, egyedit, meghökkentőt is „becsempészni” a kompozícióba. Nagy mennyiségben azonban ezekben az egyedi „alkotásokban” is jól megfigyelhető az évről-évre változó, de adott időszakban és helyen mégis uralkodónak tekinthető divattrendek erőteljes hatása.

A környezet ünnepi átalakítása különböző közegekben, eltérő időpontokban kezdődik és egy vagy több ütemben is végbemehet. Legkorábban a kereskedelemben indul, hiszen időt kell hagyni arra, hogy advent kezdetére mindenki megvásárolhassa a nagy tömegben advent elején felhelyezendő dekorációkat, másrészt üzleti érdek, hogy minél hosszabb ideig tartson a karácsonyi vásár. Az üzletek karácsonyi dekorációi általában a vásár elejétől a végéig változatlanok maradnak, csupán az árukínálatban tükröződik néhány hétig a Mikulásünnep hatása. Épp ezért a kereskedelem számára mindenképpen praktikus, ha a Télapó figurája a karácsonyhoz is kapcsolódik, mert ezzel a „télapós” ajándéktárgyak értékesítési lehetőségei jelentősen kibővülnek. Az oktatási intézményekben is advent előtt kezdődik a készülődés (a saját készítésű díszítményeknek advent elejére el kell készülniük), azonban itt a mikulásnapi dekorációk, majd azt követően a karácsonyi dekorációk elkészítésére és felhelyezésére is külön ügyelnek (tehát a díszítmények változnak az ünnepkör folyamán). A munkahelyeken, közintézményekben kis késéssel és az előbbieknél kisebb mennyiségben, inkább csak jelzésszerűen jelennek meg a díszítmények. A templomokban pontosan betartják az ünnepnapokat, tehát dekorációk kihelyezése és azok változtatása, bővítése és eltávolítása is naprakész. A lakások ünnepi átalakítása tömegesen advent táján kezdődik, de mind a kezdet időpontját, mind a folyamatos változtatásokat, mind a díszítmények stílusát, fajtáját illetően igen nagy a változatoság. A lakásokban vannak olyan dekorációk, amelyek csak az ott lakók felé, és vannak olyanok, amelyek kifelé (a lépcsőházi szomszédok, illetve az utcai járókelők felé) jelzik, hogy a család készül az ünnepre. Érdekes, hogy bár a szomszédi és egyéb térbeli elrendeződésen alapuló közösségi kapcsolatok a városban (de gyakran vidéken is) szinte teljességgel hiányoznak, vagy legalábbis erőteljesen csökkenő tendenciát mutatnak, ugyanakkor a kifelé irányuló díszítmények (ajtódísz, ablakdíszek, ablak- és kerti díszkivilágítás) egyre népszerűbbek.

Külön vizsgálat tárgyát képezhetnék (akár egyenként is!) az egyes díszítményelemek (ablak-, ajtódíszek, adventi koszorú- és naptár, virágkompozíciók, betlehem, karácsonyfa, karácsonyi motívumokkal díszített alkalmi dísz- és használati tárgyak), azok stílusai, válfajai, tartalmuk-jelentésük, készítésük, beszerzésük, különböző helyszíneken való elhelyezésük, az összeállítás, elrendezés módja, az újítások, illetve ezek forrásai, valamint az, hogy felfedezhetők-e legalább tendenciaszerű egyezések-különbségek az egyes társadalmi rétegek, csoportok között az ünnepi külsőségeket illetően.

Az ünnep utáni időszakban körülbelül január közepéig–végéig az ünnep elmúltára emlékeztető külsőségekkel, tárgyi jelekkel találkozhatunk megint csak az élet szinte minden helyszínén. A lakások ablakaiban még jó darabig ott látjuk a mostanában egyre divatosabb gyertyát utánzó lámpasort, vagy a színes futófényt, a mikuláscsomag még el nem fogyasztott csokifiguráit, az ablakra ragasztott öntapadós téli díszítményeket és egyéb dekorációkat.

11. kép Az ünnep elmúltával az utcai szemétdombra került karácsonyfa. Budapest, Angyalföld 2000 január. Fotó: Juhász Katalin

Néhol a karácsonyfát sem „bontják le” január 6-ra – különösen, ha nem levélhullató fajta –, hanem jóval tovább (akár január vége után is) a szobában marad, alapvetően meghatározva annak hangulatát. Az óvodákban, iskolákban sem sietnek a karácsonyi dekoráció eltávolításával, inkább megvárják a január végét, hogy a farsangra utaló dekorációval cserélhessék le. A munkahelyeken korábban lekerülnek a karácsonyi díszek, mivel az oktatási intézményektől eltérően, itt a karácsonyi ünnepen kívül más ünnepekre (pl. Valentin nap, Húsvét stb.) utaló dekorációk elhelyezése kevésbé van szokásban. Az üzletekben „ottfelejtett” porosodó, kissé megviselt állapotban levő

karácsonyi dekorációk, a leárazott karácsonyi kellékek – kiszáradófélben levő bejgliek, szaloncukrok, tört csokoládéként árusított mikulásfigurák és csokidíszek stb. –, az utcákon a kidobott karácsonyfák elszállításra váró halmai, a karácsonyi csomagolóanyagokkal teletömött kukák, a BKV járművein és egyéb helyeken fennmaradt karácsonyi reklámok jelzik ezt az időszakot.

Összegzés

A folklór, hagyomány, szokás, közösség fogalmakat tágan értelmezve a klasszikus néprajztudomány által tanulmányozott paraszti kultúrán túl a mai városi kultúra számos jelensége is jól megközelíthető a folklorisztika és etnográfia módszereivel. A tradicionális paraszti közösségekhez képest a mai viszonyok között másféle alapokon szerveződő közösségekkel másfajta társadalmi struktúra alakult ki, amely a szokások alakulására is alapvető befolyást gyakorol.

A karácsonyi ünnepkör napjainkban is az év legjelentősebb ünnepi időszaka, amelyhez különböző közösségekben változatos, gazdag szokások, hagyományok kapcsolódnak. Ezek a városi hagyományok a korábbiakra épülve azokból egyes elemeket megőrizve, másokat elhagyva, időről időre új elemekkel gazdagodva folytonos változást mutatnak. E változásokat jelentékenyen befolyásolják egyrészt a közösségek vezető egyéniségei (kreatív faktor), másrészt a globalizálódó tömegkultúra (uniformizáló faktor), amelynek főbb vonásai jellemzően az üzleti érdekek mentén alakulnak ki. Így kapcsolódhat például az eredetileg Szent Miklósból lett, de sokféle vonást ötvöző mai Télapó alakja egyre több szálon a karácsonyi ünnepkörhöz, kiszorítva a néphagyomány olyan jelentős jeles napját mint a Luca nap, a hozzá fűződő szokásokkal és hiedelmekkel együtt.

A mai városi karácsonyi ünnepkör tartalmát, jelentését tekintve különbözik a paraszti hagyomány karácsonyi ünnepkörétől. Gyakorlatilag eltűnt belőle a téli napfordulóval, gazdálkodással kapcsolatos természetközelséget tükröző archaikus rítusok tudati háttere. Ugyancsak háttérbe szorulni látszik az ünnep vallási tartalma is, annak ellenére, hogy hivatalosan elismert egyházi ünnepről van szó. Ma a karácsony elsősorban a szeretet, a családi együttlét ünnepe¹⁷. Ugyanakkor, ha a családi karácsonyi szokásokon túlmenően a különböző városi közösségek hagyományait és az ünnep kereskedelmi, illetve tömegkommunikációban megjelenő vonatkozásait is áttekintjük, sokkal összetettebb képet kapunk az ünnep tartalmát illetően. Teljesen új formákban ugyan, de szívesen tovább élnek a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó ősi évlezáró-évkezdő rítusok. Ezek közé sorolhatjuk például az ünnep előtti önmegtartóztatást (ma ez a böjt helyett az ajándékvásárlásra szánt

¹⁷ Legalábbis Szacsvay Éva adatai szerint (1998, 618.).

pénz összespórolása) követő, bőséget jelképező ajándékozással, étkezéssel, mulatozással kapcsolatos szokásokat, a visszaszámlálás és számvetés különböző formáit. A kapcsolatok erősítését is szolgáló házaló köszöntő szokások helyébe a képes üdvözlőkártyaküldés, és az üdvözetek más formái, illetve az ajándékozás lépett. Úgy tűnik, a karácsonyi ajándékozás egyre szélesebb körűvé válásával – bár az ünnep gyermekközpontúsága megmaradt – a karácsony helyett inkább a Mikulásnap ajándékozása az, amely a gyermekek számára a mágikus ajándékosztás alkalma lett. Az is jól megfigyelhető, hogy az ajándékosztó hiedelemleányról szóló hiedelmek a gyermekek körében nagyjából a szóbeliség és az írásbeliség határát jelentő 8–9 éves életkorig élnek.

Az eddigiek alapján körvonalazódtak a mai karácsonyünnep kutatásának legfőbb feladatai. Ezek közül a mai ünnepeket egyre inkább jellemző, az élet minden szférájában nagy változatosságban és mennyiségben megjelenő külsőségek (környezetátalakítás, dekoráció) a karácsonyünnep vizsgálata során is kiemelt jelentőséget kell, hogy kapjanak. Ugyancsak fontos lenne minél több, a legkülönbözőbb közösségekben (beleértve a családot is) megrendezett ünnepségek „forgatókönyvének” részletes dokumentálása a további elemzések céljából. NÉMETH Imre (1971) nyomán természetesen ebbe a leírásba bele kell értenünk a pusztá megvalósuláson túlmutató olyan információkat is, mint például a funkciók, a hagyományozódás mechanizmusa és a változások folyamatos nyomon követése

IRODALOM

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja

1978 Zagrebačka usmena pričanja u prepletanju s novinama i televizijom. *Narodna umjetnost*, XV., 11–35.

BURKE, Peter

1984 A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia*, XCV., 362–373.

CHEAL, David

1988 *The Gift Economy*. London, New York, Routledge.

CSISZTOV, Kirill V.

1984 Hagymány és variabilitás. *Ethnographia*, XCV., 374–383.

DORSON, Richard (szerk.)

1978 *Folklore in the Modern World*. The Hague, Paris, Mouton.

DOUGLAS, Mary

1966 *Purity and Danger*. London and Henley, Routledge.

HERNÁDI Miklós

1985 *Ünnepelő társadalom. Ünnepi viselkedések a mai Magyarországon*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

- MAUSS, Marcell
1967 *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies.* New York, Routledge.
- NÉMETH Imre
1971 Néprajzi és szociológiai módszerek a szokáskutatásban. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* V–VI., 13–24.
- OPRE Csabáné
1994 *Varázsvessző helyett. Népiünk ünnepi szokásai. A hagyományok ápolása az óvodai életben.* Segédanyag óvónők részére (Belső használatra). Tiszavasvári.
- PÓCS Éva
1982 *Karácsonyi szokások, kérdőíves adatgyűjtés.* MTA Néprajzi Kutatóintézet (kézirat).
- RITHMAN-AUGUŠTIN, Dunja
1982 Djed Mraz. In: *Rad 27. kongresa Zaveza udruženja folklorista Jugoslavije*, 239–243. Sarajevo.
1984 Zágrábi városi folklór – kutatás, módszertan, eredmények. *Ethnographia*, XCV., 465–472.
- SZACSVAY Éva
1985 *Karácsonyi kérdőíves adatgyűjtés.* Néprajzi Múzeum (kézirat).
1999 A karácsony-ünnep változásai. In: BENEDEK Katalin–CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.* 617–623. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- VOIGT Vilmos
1999 *The concept of Today's Folklore. Suggestions towards Theory of Folklore.* 201–210. Budapest, Mundus.

„POPULAR” CUSTOMS OF CHRISTMAS TIME IN
BUDAPEST AT THE END OF THE 20TH CENTURY

Concepts like folklore, popular traditions, customs, community etc. worked out by folklorists and ethnographers to study rural culture can usefully be applied to the study of urban societies if we interpret these concepts in a broader sense.

Christmas time even in our days is the most important festive period of the year. The different communities celebrate the feasts of this period according to their own customs which reflect partly old traditions and partly new elements due to the perpetual change of habits. On the one hand these changes are due to some strong individuals who influence community life (creative factor), and on the other to cultural interaction within the society (standardizing factor) conditioned mainly by business considerations. So the feast of Santa Claus was transformed into Jack Frost, both linked to Christmas time, and both have completely ousted the feast of Saint Lucia which played an important role in the popular beliefs and tradition in the past.

The author is studying urban traditions in the 13th district of Budapest. The sense and meaning of Christmas time in our days have nothing in common with that of our ancestors. People do not feel anymore the direct link to nature (solstice, organic life), and the religious meaning is also weakening in spite of the church efforts to maintain belief and tradition. Today Christmas time means the commemoration and celebration of the family and of the love of fellow beings. If we consider not only the habits of the individual families but also the custom of the broader communities and the various ways of celebration generated by the interests of business circles and the mass-media, we get a more complex picture of Christmas time. For example we may see that ancient habits linked to winter solstice survive in new forms. Self-restraint before the feast is followed, as in the past, by manifestations of affluence. Traditional visits of relatives, neighbours, friends that strengthened social solidarity in the past are replaced by standardized greetings and gifts sent by various means.

The feasts in general and hence Christmas time, too, become more and more externalized in quality and quantity (the transformation of the physical environment of the feast, decoration etc.). The feasts and the customs linked to them strengthen the sentiment of identity of the various communities in spite of all the changes in the social life. Some communities use also these traditions to demonstrate their identity to the outside world.